

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:4. 2005

Alkibiades eller Akilles? Ariseringen i Sverige och reaktionerna på denna.

Av *Sven Nordlund*

Skambelägga och/eller förstå? Vilken infallsvinkel skall vi ha på den hittills ganska okända, mörka fläck på Sveriges anseende som "ariseringen" utgör. Nazityskland krävde genomförande av ariseringen i Sverige. Ariseringspolitiken och dess internationalisering var ett avgörande led i den utveckling som ledde till Förintelsen. En betydelsefull fråga är därför hur Sverige och svenskarna påverkades och reagerade på ariseringen. Vilken roll spelade svenskarna i denna? Vad kunde och ville den svenska småstatsekonomin göra i ariseringsfrågan i ett läge då den var utomordentligt beroende av Tyskland för sin försörjning? Eftervärlden sitter med facit i hand. Vad man måste komma ihåg är att det säkert inte var många svenskar som i slutet av 1930-talet och under de första krigsåren kunde föreställa sig att ariseringen var ett led i en process som skulle leda till ett folk mord på Europas judar.

Den 14 januari 1939 rapporterade handelsattachén Behrens vid tyska legationen i Stockholm till *Reichsstelle für den Außenhandel* i Berlin att firmorna Albin Bensow, Theodor Fürth och Richard Herzfeld var *Alkibiades* och att firmorna E E Hellqvist, Thor Jenner, Ragnar Bégat och Edv. A Hansen var *Akilles*.¹ Samtliga firmor hade sin verksamhet i Stockholm. Alkibiades var täcknamn för jude eller judiskt inflytande/ägande. Akilles var kodnamnet för icke-judiskt inflytande/ägande.

Dessa beteckningar användes av nazistregimen för att kartlägga och identifiera så kallade "icke-ariska" och "ariska" företag/intressen på Tysklands utlandsmarknader. Attachén Behrens upplysningar tillsammans med många an-

1. Auswärtiges Amts arkiv (AAA), Berlin, Aktenbestand Stockholm 246/217 C IX/5, An die Reichsstelle für den Außenhandel, Berlin, Stockholm den 14.2.1939.

Sven Nordlund, f 1936, tidigare verksam som docent vid Ekonomisk-historiska institutionen, Umeå universitet. Under senare år har Nordlund bland annat skrivit "The War is Over Now You Can Go Home! Jewish Refugees and the Swedish Labour Market in the Shadow of the Holocaust", i David Cesarani & Paul A Levine (eds), "Bystanders" to the Holocaust. A Re-evaluation, och "Aid and Capitalist Self-interest. The International Relief Credit Committee and Sweden", i *Markets and Embeddedness. Essays in Honour of Ulf Olsson*.

Adress: Ekonomisk-historiska institutionen, Umeå universitet, 90 187 Umeå
E-post: Sven.Nordlund@ekhist.umu.se

dra liknande tyska legationsrapporter från olika europeiska länder sammanställdes sedan av *Reichsstelle für den Außenhandel*, RfA, i Berlin i form av så kallade svarta listor eller *Warnungskartei*. Myndigheten meddelade sedan de olika utrikeshandelsavdelningarna och branschorganisationerna i Tyskland samt utrikeshandelsavdelningar, handelskamrar och legationer i utlandet vilka företag och intressen som var judiska på de utländska marknaderna och som man därmed var förbjudna att upprätthålla förbindelser med. I såväl de av nazistregimen ockuperade staterna som alla länder i övrigt med vilka Nazityskland hade kommersiella eller politiska förbindelser genomförde man i hemlighet denna registrering och taxonomi av judiska företagare och intressen.

Men det fanns också ett annat skäl till denna kartläggning och rapportering. Ytterst och långsiktigt handlade det om att i likhet med vad som höll på att ske i Nazityskland likvidera den materiella existensen för olika länders judiska befolkning. Redan före andra världskriget försökte Nazityskland omsätta sina ariseringspolitiska ambitioner i andra länder både i och utanför Europa. Uppspårandet och kartläggningen var första steget i ariseringens eller avjudifieringens (*Entjudung*) internationalisering. Långsiktigt innebar denna att även i utlandet åstadkomma ett allmänt yrkesförbud för alla judar.

För att handel mellan tyska och utländska företag skulle kunna bedrivas krävde de tyska myndigheterna, vanligtvis RfA, att de utländska företag som handlade med Tyskland kunde visa att de var "ariska", det vill säga att de utländska företagen saknade judiska intressen. Syftet med förfrågningarna var att utnyttja informationerna för att påverka utländska företag att avskeda sina anställda judar och tvinga eventuella judiska kapitalägare att lämna ifrån sig sitt inflytande. I de fall det rörde sig om helt judiskägda firmor ålades tyska företag att avbryta sina förbindelser med dem.² Det var emellertid under 1930-talet och under krigsåren nödvändigt att på olika sätt hemlighålla registreringen. Från tysk sida var man medveten om att insamlandet av upplysningar i olika länder gällande vilka inhemska företag som hade judar bland sina anställda, vilka företag som helt eller delvis kontrollerades av judiska intressen, skulle uppfattas som en otillbörlig inblandning i respektive stats inre angelägenheter. Om denna verksamhet blev känd skulle den kunna väcka starka negativa reaktioner i dessa länder och därmed kraftigt försämra möjligheterna för tysk utrikeshandel och tyska företag på olika nationella marknader.³

2. Bundesarchiv, Berlin (BA), Reichsstellen, Reichsgruppen und Wirtschaftsgruppen der gewerblichen Wirtschaft, R9 I: 973, Streng Vertraulich Erlass bezüglich Vertretung deutscher Unternehmungen im Ausland, Berlin 15.10. 1937; R9I:623:2 An alle Außenhandelsstellen, Berlin 11.12.1939.

Med kodnamn som Alkibiades hoppades man därför kunna dölja sina åtgärder på den internationella marknaden. Bakom hemlighetsmakeriet med kodnamn dolde sig också en konflikt mellan ekonomisk verklighet och rasideologiska målsättningar. I denna stod RWM för nationella ekonomiska egenintressen. Enligt RWM handlade det på den internationella marknaden om att först och främst värna om det tyska näringslivets intressen och avsättningsmöjligheter. RfA, däremot, gick i bräschen för den nazistiska rasideologins principer. Ekonomin var, enligt denna myndighet, underordnad de rasideologiska målsättningarna. Den ville förbereda marken för ett genomförande av den nazistiska politiken på främmande mark. Att nazisterna valde att maskera sin registrering av judisk närvaro och inflytande på Tysklands utlandsmarknader med personnamn hämtade ur den grekiska och romerska antikens historia och mytologi var säkert ingen tillfällighet med tanke på Hitlers och nazismens beundran för antikens kultur och krigiska dygder.⁴

Ariseringen och dess internationalisering

Ariseringen i Tyskland innebar att judar berövades sina materiella existensvillkor i form av företagande, bostäder, anställningar och tillgångar. Ariseringen av tyskt näringsliv skedde inte plötsligt. Det var en process som startade 1933 och som över tiden brutaliserades alltmer.⁵ Den riktades till en början främst mot företag och företagare för att till slut leda till totalt yrkesförbud för judar. Den berövade de tyska judarna alla resurser, rättigheter och inflytande. Med Nürnberglagarna 1935 berövades de tyska judarna på grund av sin etniska tillhörighet eller börd rätten att vara fullvärdiga tyska medborgare. Det blev inledningen på en process som ledde till att judarna blev *homo sacer*, det vill säga berövade alla rättigheter och fredlösa.⁶ Från och med 1937 och framför allt efter Pogromnätterna den 9–10 november 1938 sköt ariseringen fart genom införandet av en rad lagar

3. BA, Reichsstellen, Reichsgruppen und Wirtschaftsgruppen der gewerblichen Wirtschaft, R9I:973, Juden als deutsche Auslandsvertreter, Richtlinien für die Erneuerung der Vertretung deutscher Firmen im Ausland.

4. A Demandt, "Klassik als Klischee. Hitler und die Antike", *Historische Zeitschrift* 2002:2.

5. Redan vid krigsutbrottet 1939 var ariseringen inom tyskt näringsliv i stort sett avslutad. I t ex Hamburg var vid denna tidpunkt praktiskt taget alla tysk-judiska företag ariserade eller likviderade. Se Frank Bajohr, "Arisierung" in *Hamburg. Die Verdrängung der jüdischen Unternehmer 1933–1945*, Hamburg 1998. Ariseringens internationalisering accelererade i och med den nazistiska ockupationen av större delen av Europa under åren 1940 till 1942.

6. Giorgio Agamben, *"Homo sacer". Souveräne Macht und bloßes Leben*, Frankfurt am Main 2002; Google-sökning homo sacer, <http://www.textem.de/290.o.html>. "Homo sacer" hade två betydelser under

under slutet av 1938 och början av 1939. Det var också från och med 1937 som ariseringsprocessens internationalisering på allvar sattes igång.

Ariseringen utanför Tyskland handlade till en början om att skaffa upplysningar om företagares, ägares och anställdas rastillhörighet. Det innefattade även registrering av eventuella bulvanföretag som verkade som agenter för judiska intressen. Sedan handlade det om att systematisera denna information efter det ovan beskrivna kodsyste­met. Innan man kunde vidtaga åtgärder mot företag som rubricerats som Alkibiades gällde det att kontrollera riktigheten i uppgifterna. Misstag kunde få negativa konsekvenser för tysk utrikes­handel. Att genomdriva ariseringspolitiken på alla tyska utrikesmarknader krävde en väldig administrativ apparat. Det finns inga uppgifter om hur många som var sysselsatta med denna verksamhet. Men det måste ha rört sig om tusentals människor. Att kunna kontrollera om det verkligen var fråga om så kallade ariska eller icke-ariska företag eller intressen som man upprätthöll förbindelser med fordrade att man kunde utnyttja inhemska informations­källor i respektive land. De tyska nätverken var otillräckliga och många gånger otillförlitliga.

För att undvika ödesdigra och besvär­ande konsekvenser var det viktigt att kunna kontrollera de uppgifter som flöt in från företag, organisationer och enskilda till RfA och RWM i Berlin. Ansvaret för denna verksamhet vilade i hög grad på de tyska beskickningarna och handelskamrarna i olika länder.

Forskningen kring ariseringen

Stora handelsnationer som Storbritannien kunde nonchalera de tyska ariserings­försöken men hur var det med små stater, som Sverige? Under 1930-talet kunde man balansera beroendet genom att spela ut Nazityskland och Storbri­ tannien mot varandra.⁷ Men under andra världskriget blev den svenska små­ statsekonomin starkt beroende av Nazityskland för sin försörjning. Sverige tillhörde under andra världskriget åskådarna, "the bystanders". Man brukar i den internationella Holocaustlitteraturen prata om två typer av åskådare. I det ena fallet handlar det om åskådare i de av nazisterna dominerade eller ockuperade länderna. Den andra kategorin rör sig om så kallade "fria åskå-

antiken och medeltiden. Det kunde betyda heligt liv men också enligt den romerska straffrätten en indi­ vid som var fredlös, som fick dödas, men vars död kunde uppfattas som ett olyckligt offer.

7. Bengt Nilson, *Handelspolitik under skärpt konkurrens. England och Sverige 1929–1939*, Lund 1983.

dare", det vill säga de länder som inte kontrollerades av Nazityskland.⁸ Till de fria åskådarna hörde stater som till exempel Brasilien, Kanada, Storbritannien och Förenta Staterna. En speciell grupp var de så kallade neutrala åskådarna det vill säga länder som Irland, Portugal, Schweiz, Turkiet och i viss utsträckning också Francos Spanien. Till den sistnämnda gruppen hörde också Sverige.

Det var skillnad på att vara fri åskådare under 1930-talet och under andra världskriget. Detta gällde inte minst valet mellan att vara passiv eller agerande åskådare i såväl förhållandet till arisering, judiska flyktingar som Förintelsen i dess helhet. Under 1930-talet hade fria åskådarländer helt andra möjligheter att rädda judar undan den nazistiska rasförföljelsen. De hade också andra möjligheter att ta avstånd från nazistregimens försök att omsätta ariseringspolitiken inom de egna länderna. Ett viktigt skäl var att det vid denna tidpunkt var mindre politiskt och ekonomiskt riskabelt att aktivt ta avstånd från den nazistiska raspolitiken. Att välja aktivt agerande under andra världskriget innebar för de "neutrala åskådarna" betydligt större utrikes- och handelspolitiska risker.

Även Sverige berördes på olika sätt av de tyska försöken att omsätta sin ariseringspolitik på sina utlandsmarknader. Vad vet vi i detta avseende om Sverige och svenskarna som fria åskådare? Vad visste man om ariseringen i Sverige? Reagerade man på den? Vilka reagerade? Det är viktigt i detta sammanhang att göra klart för sig att Nazitysklands internationalisering av ariseringspolitiken rymmer två dimensioner. För det första har vi ariseringen av de på den internationella marknaden verksamma tyska dotterbolagen och med dem associerade företag. För det andra var det fråga om dels tyska firmors och myndigheters förfrågningar och försök att kartlägga det svensk-judiska inflytande i näringslivet, dels deras blockad av svensk-judiska företag.⁹

Som historiker vet vi vad som hände och "det är en oerhörd tillgång men också en stor fara. Ty för den efterkloke historikern ligger det nära till hands att enbart skriva historien baklänges det vill säga förklara varför det som skedde också måste ske".¹⁰ Även om historikern, till skillnad från de samtida aktörerna vet resultatet, kan hon, som Göran B Nilsson påpekar, skriva fram-

8. Tony Kushner, *The Holocaust and the Liberal Imagination. A Social and Cultural History*, Oxford 1994; Jonathan Glower, *Humanity, A Moral History of the Twentieth Century*, London 1999, s 391.

9. Ariseringen av tyska dotterbolag i Sverige och blockaden av svensk-judiska företag diskuteras inte i denna uppsats. Dessa ämnen kommer att behandlas i ett annat sammanhang.

10. Göran B Nilsson, *Den lycklige humanisten. Tio offensiva essäer*, Stockholm 1990, s 50f.

längeshistoria. Vi kan då försöka komma åt de olika handlingsalternativ som fanns och diskuterades även om slutligen bara ett alternativ valdes.

Att studera ariseringen i Sverige utifrån hur svenskarna reagerade och handlade i förhållande till denna gör det nödvändigt att ta ställning till begreppet moral i en slags generell mening. Men vad är moral? En definition är att det rör sig om normer för ett rätt handlande i frågor som gäller mänskligt samliv. En annan är att moral är vad man väljer att göra eller avstår från att göra.¹¹ Ariseringen handlar om handel och moral, det vill säga hur svenska myndigheter, företagare och företag reagerade på och påverkades av den nazistiska judepolitiken i relation till kommersiella behov och överväganden. Det rör sig om till exempel betydelsen av konflikten mellan självintresse och moral såväl för nationen som den enskilde individen eller grupper av individer. Den moraliska dimensionen vidgas i detta sammanhang till att även inbegripa hur man i Sverige ställde sig när svenska judars mänskliga och medborgerliga rättigheter negligerades och kränktes.

Att ariseringen fick så litet utrymme i den allmänna debatten i Sverige under 1930-talet och de första krigsåren reser frågor av generell intresse. En sådan är om moraliska ställningstaganden är oberoende av tid och rum eller om de bestäms av rådande tidsanda och maktförhållanden? Frågor som dessa äger bäring på dagens nationella och internationella samhällsfrågor som till exempel vårt förhållande till flyktingpolitik, diskriminering, rasism och folkmord.

Trots att ariseringspolitiken rörde judarnas existensvillkor såväl i Nazityskland och de ockuperade områdena som i åskådarländerna intar denna en mindre framträdande, ibland direkt undanskymd, roll i skildringarna och analyserna av Förintelseprocessen.¹² Ett av de ockuperade länder där forskningen uppmärksammat ariseringen är Norge.¹³ Forskningen kring Sveriges

11. Ulf Bjereld, *Staten och det goda livet – en bok om moral och politik*, Stockholm 2000, s 45; Göran Hermerén, *Det goda företaget. Om etik och moral i företag*, Stockholm 1989.

12. Se t ex Daniel J Goldhagen, *Hitler's willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, New York 1997; William D Rubinstein, *The Myth of Rescue. Why the Democracies Could not have Saved More Jews from the Nazis*, London 1997; Yehuda Bauer, *Förintelsen i perspektiv*, Stockholm 2001. Bland de studier som diskuterar ariseringen i de ockuperade länderna kan nämnas Gerhard Aalders, "Three Ways of German Economic Penetration in the Netherlands. Cloaking, Capital Interlocking and Arayanization", i Richard J Overy, Gerhard Otto & Johannes Houwink ten Cate (Hrsg), *Die "Neuordnung" Europas. NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*, Berlin 1997; Michael R Marrus & Robert O Paxton, *Vichy France and the Jews*, Stanford 1995; Donna F Ryan, *The Holocaust & The Jews of Marseille. The Enforcement of Anti-semitic Policies in Vichy France*, Chicago 1996.

13. Bland sådana arbeten kan nämnas *Inndragning av jødiske eiendom i Norge under den 2. verdenskrig*, Norges Offentlige Utredninger, NOU 1997:22, Oslo 1997; "The Norwegian Moral and Material Statement. Historical and Moral Settlement for the Treatment in Norway of the Economic Liquidation of the Jewish Minority during World War II", White Paper No. 82 to the Storting 1997/1998 I; Avi Bekker

förhållande till nazismens judeförföljelser under 1930-talet och Förintelsen har länge negligerat ariseringen.¹⁴ Även i "Slutrapporten från Kommissionen om Judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget", SOU 1999: 20, berörs ariseringen kortfattat. Man konstaterar att Nazityskland kartlade det judiska ägandet i Sverige. Man påpekar vidare att det förekom fall då svenskar inköpt ariserade judiska företags agenturer i Sverige. Det gällde då i Tyskland ariserade tysk-judiska företags agenturföretag i Sverige. Kommissionen lyfter fram frågan om det moraliska ställningstagandet när den hävdade att det var klart "att varje svensk näringsidkare som i slutet av 1930-talet fick veta att affärspartnern i ett nazidominerat område hade drabbats av arisering blev tvungen att välja om detta skulle påverka hans agerande på något sätt". Om det förekommit att svenska företagare, på grund av judeförföljelserna, avbrutit sina affärsförbindelser med tyska företag kände kommissionen inte till detta.¹⁵

När det gäller den allmänna svenska opinionen och dess reaktioner på ariseringen såväl i Nazityskland som dess yttringar i Sverige, menade kommissionen att det inte rådde någon tvekan om att ariseringen var ett känt fenomen i Sverige. Vad man då åsyftade var att svensk press ägnade ariseringsprocessen i Nazityskland uppmärksamhet i inledningsskedet. Man påpekade vidare att *Svensk Juristtidning* löpande informerade om ariseringen i Nazityskland i samband med förändringar i den tyska lagstiftningen.¹⁶ När det gällde ariseringen i Sverige uttryckte kommissionen sin förvåning över "att frågan, när den var som mest aktuell före krigets utbrott, inte föranledde någon principiell allmän debatt eller politisk diskussion".¹⁷

Under senare tid har emellertid ariseringen i Sverige väckt ett allt större intresse. Det har gällt hur svenska företagare utnyttjade ariseringen i Sverige

(ed), *The Plunder of Jewish Property during the Holocaust*, Palgrave 2001; Vebjorn K Selbekk, *Jödehat på norsk Fra Eidsvollsmennene til Boot Boys*, Hermon 2001; Oscar Mendelsohn, *Jødene i Norge. Historien om en minoritet*, Oslo 1992. För Danmarks och Islands del har ariseringen i stort sett negligerats. Vissa uppgifter finns direkt eller indirekt i Lone Rünitz, *Danmark og de jødiske flygtninge 1933–1940. En bog om flygtninge og menneskeretigheder*, Århus 2000; Hans Sode-Madsen, *I Hitler- Tysklands skygge. Dramaet om de danske jøder 1933–1945*, København 2003; Einar Heimisson, *Die Asylsituation in Island in den dreißiger Jahren im Vergleich mit den anderen nordischen Ländern*, København 1992.

14. Steven Koblak, *Om vi teg skulle stenarna ropa. Om Sverige och judeproblemet 1933–1945*, Stockholm 1987; Paul A Levine, *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938–1944*, Uppsala 1996.

15. *Slutrapport från Kommissionen om Judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget*, SOU 1999:20, s 25, 199, 241, 243–250.

16. SOU 1999:20, s 25f, 242.

17. SOU 1999:20, s 26.

för att skaffa egna fördelar visavi sina svensk-judiska konkurrenter och hur ariseringen skapade ett klimat präglat av antisemitism, rädsla och fientlighet som kraftigt försvårade möjligheterna för tysk-judiska flyktingar att få arbete i Sverige.¹⁸ I boken *Mota Moses i Grind* visar Göran Blomberg hur svenska företag drabbades och drogs in i ariseringsprocessen. Han visar också att ariseringen i Sverige faktiskt gav upphov till offentlig kritik och debatt i pressen från svensk sida i samband med utrikesminister Rickard Sändlers tal på socialdemokratiska studentföreningen i Göteborg den 8 december 1938.¹⁹

Denna forskning visar att även Sverige påverkades av och var delaktigt i ariseringsprocessen på ett helt annat sätt än man föreställt sig tidigare. Samtidigt väcker den en rad viktiga frågor om ariseringen: Vilken omfattning hade de tyska ariseringsansträngningarna? Hur såg man på offren för ariseringen, de svenska judarna? Hur reagerade regeringen, allmänna opinionen och svenskt näringsliv på ariseringen i Sverige? Var det någon skillnad i den svenska hållningen till ariseringen under 1930-talet och under andra världskriget? Hur såg de tyska myndigheterna på ariseringsprocessen i Sverige?

De svenska reaktionerna på utrikesminister Sändlers tal

Den 7 december 1938 presenterade *Nya Dagligt Allehanda*, *NDA*, en artikel med rubriken "Rasundersökningar av svenska företag". Tidningen konstaterade att den tyska ariseringsprocessen flyttat utomlands. *NDA* uttryckte sitt allvarliga beklagande och förundran över att de hittills bara inom Tyskland genomförda lagarna nu också skulle tillämpas på utländska medborgare.²⁰ Att de tyska ariseringskraven var en inblandning i Sveriges inre angelägenheter nämndes inte. Man nöjde sig med att påpeka att svensk-judiska firmor sedan lång tid tillbaka varit företrädare för tyska kontakter, varor och företag och att det tyska ariseringsshotet skulle medföra att dessa svensk-judiska företag skulle komma att sättas på bar backe, då deras inkomster upphörde. Dagen efter kommenterade *Socialdemokraten*, i sin morgonupplaga, tidningskollegans artikel under rubriken "Tyskt krig mot Sveriges judar". *Socialdemokraten* menade att de tyska förfrågningarna om svenska företagens rastillhörig-

18. Sven Nordlund, "The War is Over-Now You Can Go Home!" Jewish Refugees and the Swedish Labour Market in the Shadow of the Holocaust", i David Cesarani & Paul A Levine, (eds), *"Bystanders" to the Holocaust. A Re-evaluation*, London 2002.

19. Göran Blomberg, *"Mota Moses i Grind". Ariseringsiver och antisemitism i Sverige 1933-1943*, Stockholm 2003.

20. *NDA* 7.12.1938.

het innebar inte bara en upplösning av alla sunda affärsförbindelser utan också att Tyskland därmed hade lämnat alla mänskliga grundsatser.²¹

I sitt tal på socialdemokratiska studentföreningen i Göteborg samma kväll kritiserade Sandler mycket starkt de tyska försöken att omsätta ariseringspolitiken i Sverige.

Det har kommit till min kännedom att försök göras att genomföra "ariseringen" utanför Tysklands gränser genom att påverka affärsförbindelserna i andra länder. Det har sålunda förekommit att svenska firmor med affärer på Tyskland ha underrättats om det olämpliga i att ha "icke-ariska" anställda. Men icke nog därmed. Svenska dotterbolag ha avkrävts uppgifter rörande företagens anställda och kapitaldelaktighet ur "arier"-synpunkt, men man har icke begränsats sig till de i Tyskland såsom tyska företag inregistrerade dotterföretagen, utan jämväl beträffande de svenska moderföretagen ha begärts motsvarande upplysningar. Här är det tillbörligas gräns överskriden. Dels är det fråga om startande av ett kommersiellt underrättelseväsende av en beskaffenhet som icke kan godtas. Dels innebär detta pretentioner på att överflytta till ett grannland tillämpningen av en specifikt tysk lagstiftning, som icke här tillmättes giltighet, men för det allmänna rättsmedvetandet är stötande.

Firmor som blankt avvisat sådana försök att i "ariseringsssyfte" vinna inblick och inflytande i rent interna svenska förhållanden äro berättigade till den allmänna meningens gillande och svenska regeringens stöd. Men eftersom jag vet att även motsatsen dessvärre förekommit, bör det uttalas en bestämd och enträgen uppmaning till svenska företagare att på detta område medverka till hävdande av den principen att här i landet gälla svenska lagar och inga andra. Det är icke rätta metoden att möta tilltaggenhet med flatthet. Av lätt insedda skäl är eftergivenhet på enskilda händer en illojalitet mot svensk utrikeshandel i allmänhet. Konsekvenserna av att inte stämma i bäcken äro vittutseende. För de sunda och korrekta affärsförbindelserna som vi önska skall allfort uppehållas mellan svenskt och tyskt näringsliv är det bäst att sådana ansatser ta ett brått slut. De i sista hand bestämmande på andra sidan tilltror jag tillräckligt gott omdöme om de olyckliga verkningarna av underordnades överdrivna nitälskan. Här adresserar jag mig till den svenska företagarvärlden med en maning till vaksamhet i näringslivets och landet allmänna intresse.²²

21. *Socialdemokraten* 8.12.1938.

22. *Dagens Nyheter* 9.12.1938.

Sandlers kritik av de tyska ariseringsåtgärderna väckte stor uppmärksamhet i dagspressen. För att ta några exempel, kunde man dagen efter på första sidan i *Svenska Morgonbladet* läsa "Det otillbörligas gräns överskriden då svenska företag ariseras. Exc. Sandler tar bladet från munnen: I Sverige måste Svensk lag gälla". Eller som det uttrycktes i *Dagens Nyheter*: "Den demokratiska svenska opinionen har klart anslutit sig till utrikesministerns bestämda protest mot alla försök från tysk sida att inom Sveriges gränser driva någon slags ariseringsaktion." I den starkt nazismkritiska *Göteborgs Handels och Sjöfartstidning*, *GHT*, tryckte man på att "Tysklands judelagar gälla ej i Sverige" medan den liberala kollegan *Göteborgs Posten* med rubriken "Efter München" inte gav samma utrymme åt ariseringsfrågan. Även protyska tidningar som *Nordvästra Skånes Tidningar* återgav Sandlers tal med rubriken "Otillbörlig inblandning i svenska förhållanden kan ej tolereras". Det fanns emellertid tidningar som med en mer försåtlig rubriksättning presenterade Sandlers tal i Göteborg. Så till exempel skriver tidningen *Halland* "Tyskarna försöka arisera även svenska företag? Påstod utrikesministern vid föredrag i Göteborg på torsdagen".²³

Det har inte varit min avsikt att systematiskt studera dagspressens reaktioner på Sandlers tal. Jag kan därför inte uttala mig om den svenska dagspressens allmänna hållning till utrikesministerns kritik av den tyska ariseringen. Så mycket är dock klart att det fanns skillnader i betoningen och kommentarerna av Sandlers kritik mot ariseringen. Detta gällde även tidningar med klar antinazistisk hållning såsom till exempel liberala *Sundsvalls Tidning*, *GHT*, syndikalistiska *Arbetaren* och *Socialdemokraten*. Sundsvalls tidning menade att tyska försök till "arisering" av svenska företag måste bli "föremål för samverkan mellan utrikesdepartementet och näring". *GHT* uttryckte farhågan "att icke-judiska affärsmän i alla länder skulle falla för frestelsen att få övertaga nya agenturer och beställningar och att på den vägen en bojkott av det judiska folket skall bli effektivt genomförd". *Arbetaren* menade "att tyskarna utvecklat ett nytt sätt att penetrera och få kontroll över svenskt handelsliv vari ariseringen var ett inslag" och *Socialdemokraten* hävdade "att vissa svenska företag och företagare sviktat i omdöme och tvärtom gått de tyska ariseringsåtgärderna till mötes" och uttryckte förhoppningen

23. *Svenska Morgonbladet*, *Göteborgs Handels och Sjöfartstidning*, *Göteborgs Posten*, *Nordvästra Skånes Tidningar*, *Halland*. Samtliga den 9.12.1938; *Dagens Nyheter* 10.12.1938

att svenska företagare skulle hörsamma uppmaningen att inte möta sådana tyska krav med flathet.²⁴

Intressant i detta sammanhang är vad en del större tidningar med en uttaland protysk inriktning valde att kommentera och betona när det gällde utrikesministerns kritik. Till skillnad från artikeln den 7 december nämnde *NDA* inget om ariseringen med anledning av Sändlers tal i Göteborg utan menade "att det ligger i affärsvärldens eget intresse att låta affär vara affär och att avvisa ovidkommande politiska inflytelser".²⁵ Detta var ett synsätt som öppnade för olika tolkningar av hur svenska företagare kunde förhålla sig till tyska ariseringsförsök. Den tyskvänliga *Stockholmstidningen, ST*, sade sig vilja instämma i Sändlers förhoppning "att i sista hand de bestämmande på tyskt håll inte gilla det överdrivna nit, underordnade här lagt i dagen".²⁶ *ST* antydde således att den högsta ledningen inom naziregimen inte kunde ställas till ansvar för ariseringsåtgärderna i Sverige. *Skånska Aftonbladet* nämnde i sin ledarkommentar den 9 december att det var med en viss överraskning som allmänheten tog del av Sändlers upplysningar om utländsk inblandning i inre svenska angelägenheter. Det intressanta med ledarkommentaren var att den inte med ett ord nämnde att det gällde tysk inblandning. Istället talade tidningen hela tiden om otillåten utländsk inblandning. Man nämnde inte heller de tyska ariseringsförsöken. Istället påpekade *Skånska Aftonbladet* att "man må vara berättigad att till våra myndigheter rikta en maning att med större vaksamhet än hittills ge akt på vårt invandringsproblem".²⁷ "Invandringsproblemet" var de tysk-judiska flyktingarna.

Det har inte gått att fastställa hur länge den socialdemokratiska regeringen känt till den tyska inblandningen i dessa Sveriges inre angelägenheter. Det förefaller inte som ariseringen i Sverige behandlats eller debatterats i dagspressen före den 7 december.²⁸ Möjligen kan det i regeringen ha funnits en mental beredskap när det gällde kritik mot en arisering i Sverige dels genom kunskapen om vad som ägde rum i andra länder, dels med tanke på den svenska fackföreningsrörelsens starka kritik av ariseringen i Tyskland. AB Gerhard

24. *Sundsvalls Tidning* 9.12.1938; *Göteborgs Handels och Sjöfartstidning* 9.12.1938; *Arbetaren* 9.12.1938; *Social-Demokraten* 9.12.1938

25. *Nya Dagligt Allehanda* 9.12.1938

26. *Stockholmstidningen* 9.12.1938

27. *Skånska Aftonbladet* 9.12.1938

28. Det är möjligt att det förekommit mindre notiser före detta datum. En av mig genomförd systematisk genomgång av några av de större dagstidningarna för 1938 ger emellertid inget underlag för att ariseringen i Sverige var känd eller ansågs intressant att diskutera före denna tidpunkt.

Arehns Mekaniska Verkstadsklubb med 340 medlemmar hade exempelvis den 15 november 1938 till Tyska Legationen överlämnat en protest i vilken man uttalade "sin avsky för de grymheter, som sedan år tillbaka begåtts mot politiska motståndare i Edert land, och som nu kulminerat i medeltida pogromer mot en fullständigt försvarslös folkgrupp, som i kultur är den rent tyska betydligt överlägsen". På skrivelsens ena sida hade legationen efter genomläsning av denna skrivit "Frechheit".²⁹

Varför valde Sandler att framträda och framföra kritiken mot ariseringen just vid denna tidpunkt? Det är knappast troligt att kritiken var en följd av artiklarna i *NDA* och *Socialdemokraten*. Det är möjligt att det hade att göra med en promemoria som upprättats den 2 december 1938 av UD:s rättsavdelning och som bland annat gällde förfrågningar om AGA-koncernen och dess dotterbolag i Tyskland. Tyskarna var av den uppfattningen att AGA var en internationell "judekoncern" och ville få detta bekräftat.³⁰ En annan förklaring skulle kunna vara att Sandler inför de kommande svensk-tyska handelsförhandlingarna i januari 1939 i förväg ville informera tyskarna om hur starkt man reagerade på de tyska ariseringsansträngningarna.

Det är också möjligt att det hade att göra med initiativ från svenskt näringslivs sida. Inom den svenska upplysningsbranschen fanns det krafter som oroades över den ofta aggressiva förfrågningsverksamhet som tyska upplysningsbyråer bedrev för att få upplysningar om svenska företag var "ariska" eller "icke-ariska". För att diskutera hur man skulle tackla denna situation tog direktören för AB Soliditet, Raoul Mårtens, under senhösten 1938 kontakt med verkställande direktören Erik Nylander i Sveriges Allmänna Exportförening. Exportföreningens styrelse beslöt att Mårtens och Nylander skulle ta kontakt med utrikesdepartementet vilket skedde i form av ett sammanträde på UD. Närvarande vid detta sammanträde var kabinettssekreterare Erik Boheman och utrikesrådet Stig Sahlin. Efter sammanträdet ville Boheman att Mårtens och Nylander skulle tillstålla UD en PM över de framförda synpunkterna.³¹

En genomgång av ett antal tidningar från den 9 december och fram till och med januari 1939 visar att ariseringen bara efter några dagar försvann från

29. AAa, Berlin, Stockholm 140/243 Bd1-2, Stockholm 15.11.1938.

30. UD:s arkiv, 93/HP 21K, Judefrågan 1935-1938, P.M. angående från tysk sida begärda uppgifter rörande "icke-ariska" intressen i svenska företag. Det gjordes även förfrågningar om det fanns judiska intressen i Grängesbergbolaget och dess dotterbolag i Tyskland

31. Sveriges Allmänna Export Förenings arkiv, Riksarkivet (RA), Protokoll A1: 31, 25/139, 3.2. 1939.

nyhets- och debattsidor.³² Några få undantag fanns. Hit hörde rapporteringen i *NDA* och *GHT* om att man inom vissa affärskretsar i Stockholm enats om en gemensam strategi när det gällde tyska förfrågningar om svenska företags och deras anställdas rastillhörighet. Stockholmsaffärsmännen hade kommit överens om att på dessa frågor endast svara svensk.³³ I och med att landets utrikesminister tagit till orda skulle man kunna förvänta sig att ariseringen skulle ha blivit föremål för riksdagens intresse. Så var emellertid inte fallet. Varken 1939 eller under resten av andra världskriget gav ariseringen upphov till några motioner, interpellationer eller ens enkla frågor. Riksdagen visade överhuvudtaget aldrig något intresse för ariseringsfrågorna.³⁴

Tyska och internationella reaktioner

Sandlers tal ledde inte till några officiella reaktioner från Berlins sida, där man kände till innehållet i talet. Den tyske ambassadören i Stockholm, prinsen av Wied, återgav i en rapport omgående hela den del av Sandlers tal som rörde ariseringen. I denna tydliggjorde Wied att de stora svenska tidningarna ställde sig bakom utrikesministern i dennes kritik av ariseringen. Som enda undantag nämnde Wied den konservativa *Östgöta-Correspondenten*. Wied återgav i rapporten Sandlers tal men han betonade för sina uppdragsgivare i Berlin istället den kritik som *Östgöta Correspondenten* hade riktat mot de svenska fackföreningarnas bojkott av varor från Nazityskland och de negativa effekter som tidningen ansåg att detta haft på de svensk-tyska relationerna "wie gerade Schweden seinerseits z.B. durch den Boykott der Gewerkschaften, die tägliche Pressehetze usw. die Möglichkeiten eines guten Einvernehmens mit Deutschland erschwere".³⁵

Att Berlin likväl var berört och irriterat av den svenske utrikesministerns öppna kritik av den tyska ariseringspolitiken i Sverige framgår av en not från *Auswärtiges Amt* den 16 december 1938 till RWM. I denna framhölls att:

32. De tidningar som genomgicks för denna period var följande: *Göteborgs Handels och Sjöfartstidning*, *Eskilstuna Kuriren*, *Nya Dagligt Allehanda*, *Dagens Nyheter*, *Göteborgs Posten*, *Göteborgs Morgonpost*, *Karlstads Tidningen*, *Nordvästra Skånes tidningar*, *Norrköpings Tidningar*.

33. *GHT* 17.12.1938, *NDA* 17.12.1938.

34. Hans Lindberg, *Svensk invandringspolitik under internationellt tryck 1936–1941*, Stockholm 1973; Nordlund 2002.

35. AAa, Berlin, R 113852, Deutsche Gesandtschaft, Außenminister Sandler zu den deutschen Arisierungsmassnahmen auf wirtschaftlichem Gebiet. Stockholm 9.12.1938.

[...] so hätte sie uns diese Angelegenheit auf diplomatischem Wege unterbreiten können. Daß der schwedische Außenminister statt dessen die Angelegenheit in einer öffentlichen Rede aufgegriffen hat, muss als wenig freundlich bezeichnet werden. Es dürfte daher auch keine Veranlassung bestehen, der Angelegenheit weiter nachzugehen, um so weniger als offenbar in Schweden selbst die Äußerungen des Ministers erhebliche Kritik hervorgerufen haben.

Av skrivelsen framgick vidare att den svenska regeringen inte hade underrättats om uppfattningen i Berlin. Den tyska opinionen informerades inte heller om den svenska synen på de tyska ariseringsåtgärderna.³⁶ I noten till det tyska handelsdepartementet berörde inte Auswärtiges Amt Sändlers kritik av ariseringen. Men vad Auswärtiges Amt betonade var att en del svenska konservativa och tyskvänliga tidningar gjort tydliga invändningar mot att Sandler offentliggjort sin kritik mot de tyska rasförfrågningarna. När det protyska *Aftonbladet* hävdade att det hade varit bättre om Sandler framburit sin ståndpunkt genom diplomatiska kanaler så var denna uppfattning helt i linje med Berlins syn.³⁷

Men det verkliga skälet till att Nazityskland valde att ligga lågt var säkert en helt annan. Landet var, när det gällde ariseringen, känsligt för internationella reaktioner. En kritik av det slag som den svenske utrikesministern hade levererat var speciellt besvärande, då den kom i nära anslutning till de starka internationella reaktionerna på Novemberpogromen. Det fanns därför i Berlin en stark oro att Sändlers exempel skulle smitta av sig. Det kunde dels ointetgöra eller försvara ariseringens internationalisering, dels försämma tysk utrikeshandels möjligheter på olika nationella marknader. Det gällde därför att så mycket som möjligt hemlighålla de internationella ariseringssträvandena och på alla sätt undvika att nationella opinioner i de berörda länderna skapade grogrund för en allmän internationell opinion mot verksamheten.

Naziregimen var inte van vid att den tyska ariseringspolitiken och dess inblandning i andra länders inre förhållanden öppet bemöttes av respektive länders officiella talesmän. Det gällde att göra så lite affär som möjligt av det som ägt rum i Sverige. Att det fanns fog för en sådan hållning framgår av den uppmärksamhet som Sändlers tal fick internationellt.³⁸ Talet tycks ha aktiverat vissa opinioner i det brittiska parlamentet. Frågor om och krav på åtgärder mot tyska ariseringsförsök ställdes såväl i underhuset som till det brit-

36. AAa, Berlin, R 113852, Vermerk an das Reichswirtschaftsministerium 16.12.1938.

37. AAa, Berlin, R 113852, Vermerk an das Reichswirtschaftsministerium 16.12.1938

tiska handelsdepartementet, *Board of Trade*.³⁹ Ett resultat av dessa opinionsyttringar blev att *Scotland Yard*, enligt *GHT*, fick i uppdrag att undersöka om tyskarna utövat tryck på brittiska handelspartners att arisera personal.⁴⁰ Den brittiske inrikesministern Samuel Hoare gjorde i detta sammanhang ett uttalande, där han påpekade att den brittiska regeringen saknade rätt "att ingripa för att förhindra att personer avskedas på grund av sin ras men att regeringen avsåg att förvägra alla utläningar inresetillstånd som kommer till England för att fylla platser vilka blivit lediga av sådana anledningar".⁴¹

Vad hände efter Sandlers tal? Passiv eller aktiv tystnad?

Hur skall man tolka den tystnad som följde efter de första dagarnas tidningsdebatt och fram till andra världskrigets utbrott efter Sandlers tal? Arisering- en försvann ur offentligheten. Var tystnaden uttryck för rädsla att fortsatt kritik av ariseringen skulle provocera tyskarna och därmed äventyra de handelspolitiska relationerna mellan Sverige och Tyskland? Var tystnaden en övergång eller återgång till likgiltighetens stillatigande? Eller var den analog med den tystnad som rådde när det gällde marginaliserade, etniskt eller socialt avvikande grupper livsvillkor och rättigheter? Tystnaden gällde den ur medborgerlig synpunkt orättvisa och kränkande behandlingen av till exempel samer och finsktalande i Tornedalen.⁴²

Hos många svenskar fanns en direkt uttalad eller latent antisemitism. Inte minst folkhumorn genomsyrades både traditionellt och under denna tid av en folkligt förankrad antisemitism. Var den tystnad som uppstod efter det att dyningarna lagt sig efter Sandlers kritik betingad av det som Lars M Andersson kallat en svensk antisemitisk diskurs?⁴³ Eller såg man andra möjligheter än officiella manifestationer för att komma till tals med den tyska inblandningen gällande svenska medborgares rättigheter och materiella verksamhet?

38. UDs arkiv 93/HP 21K, Judefrågan 1935–1938, "Sweden and Germany. Hr. Sandler's Warning", *The Times*, 9.12.1938; "Suède, Un exposé politique de M Sandler", *Le Temps*, 10.12.1938.

39. UDs arkiv, 93/HP 21K 1935–1938, Nazi Jew Inquiry in Britain.

40. *GHT* 11.12.1938.

41. "Sweden and Germany. Hr. Sandler's Warning", *The Times* 9.12.1938; *Svenska Dagbladet* 15.12.1938.

42. Karl-Olof Arnstberg & Billy Ehn, *Etniska minoriteter i Sverige förr och nu*, Lund 1980; Mattias Tydén & Ingvar Svanberg, *I nationalismens bakvatten. Om minoritet, etnicitet och rasism*, Lund 1999.

43. Lars M Andersson, *En jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930*, Lund 2000; Mattias Tydén, *Svensk antisemitism 1880–1930*, Uppsala 1986; Gunnar Broberg, *Statlig rasforskning. En historik över rasbiologiska institutet*, Lund 1995; Maija Runcis, *Steriliseringar i folkhemmet*, Stockholm 1998.

Sandler ansåg att den öppna kritiken mot ariseringen skulle följas upp med en diplomatisk hänvändelse till de tyska myndigheterna. Från svensk sida ifrågasatte man att ariseringspolitikens straffbestämmelser gällde utlänningsar när dessa vägrade besvara frågor om rastillhörighet. Om resultatet av de diplomatiska överläggningarna om ariseringen utifrån svensk synpunkt inte gav tillfredställande utfästelser från tysk sida "få vi vara beredda att i ett större sammanhang ånyo ta upp frågan". Vad Sandler hade i tankarna var de kommande handelspolitiska förhandlingarna i januari 1939.⁴⁴

Den 21 december 1938 besökte svenske ministern i Berlin, Arvid Richert, ministerialdirektören Alex Walter. Richert framförde då de svenska klagomålen över den tyska ariseringspolitiken och dess konsekvenser för svenska medborgare. Richert påpekade att man från svensk sida betraktade förfrågningarna om svenska företags "rastillhörighet" som en inblandning i Sveriges inre angelägenheter. Som ett exempel på en ur svensk synpunkt otillbörlig inblandning nämnde Richert några fall då tyska företag meddelat sina svenska affärskontakter att förbindelserna företagen emellan inte kunde upprätthållas om inte de svenska företagen avskedade sina "icke-ariska" handelsresanden. I enlighet med utrikesministerns riktlinjer betonade Richert att man från svensk sida inte kunde tolerera förfrågningar om ägarintressen och anställas "rastillhörighet" i svenska dotterbolag i Tyskland och deras moderföretag.⁴⁵

Att de svenska klagomålen togs på allvar framgår av att Richert fortsatte diskussionerna med chefen för den handelspolitiska avdelningen på Auswärtiges Amt i Berlin, Wiehl. Denne framhöll att man från tysk sida uppfattade den offentliga svenska kritiken som inte "sehr freundlich". Varvid man från svensk sida påpekade att offentliggörandet hade varit nödvändigt för att därigenom uppmåna alla svenska intressenter att inte böja sig för krav på upplysningar. Richert underströk att man i Sverige "var mycket känslig för närgångna krav". Några löften verkar inte tyskarna ha lämnat. Wiehl framhöll emellertid att straffhotet för utländska företags vägran att besvara uppgifter om rastillhörighet var grundlöst och att misstag begåtts.⁴⁶

De svenska klagomålen ventilerades och diskuterades på nytt vid de svensk-tyska handelsförhandlingarna i januari 1939. För ministerialdirektö-

44. UDs arkiv 93/HP 21K Judefrågan 1935-1938, Brev från chefen för UDs rättsavdelning, Gösta Engzell, till svenske ministern i Berlin Arvid Richert, 14.12.1938.

45. AAa, Berlin, R113852, Aufzeichnung. Abschrift. Königlich Schwedische Gesandtschaft, Berlin 21.12.1938

46. UDs arkiv, 93/HP 21K, Judefrågan 1935-1938, Brev från ministern i Berlin Arvid Richert till chefen för UDs rättsavdelning i Stockholm, Gösta Engzell, 24.12.1938.

ren Walter i RWM gällde det att upprätthålla och utveckla de tysk-svenska handelsförbindelserna. Samtidigt hade Walter inte full kontroll över situationen, eftersom handelsförbindelserna också sorterade under RfA och dess raspolitiska principer. Att döma av de memorior som gällde ariseringsproblematiken i de svensk-tyska handelsförhandlingarna hade de olika tyska aktörerna i denna fråga enats om en förhandlingsstrategi. De svenska klagomålen över förfrågningarna om de svenska dotterbolagens "rastillhörighet" var, trots Wiehls utfästelser, fortfarande på tapeten. Om klagomålen lämnades obeaktade fanns det en risk att detta kunde få negativa följder för handelsutbytet mellan länderna.

Den tyska taktiken var att de tidigare ställde kraven på uppgifter om företags "rastillhörighet" var missgrepp, som så fort som möjligt skulle ordnas upp. När det gällde de övriga svenska klagomålen menade man att tyska firmor, som ville säga upp sina förbindelser med "icke-ariska" firmor och intressen i utlandet, handlade i full överensstämmelse med de härskande uppfattningarna i Tyskland. Den tyska regeringen hade därför inga möjligheter att avhålla dem från att bryta dessa förbindelser. De tyska förhandlarna sade sig utgå från att de tyska firmorna respekterade uppsägningstid och de eventuella krav på penningmässiga ersättningar som kunde uppstå vid avbrytandet av förbindelserna med de svensk-judiska företagen. Om missgrepp likväl inträffade sade sig den tyska regeringen vara beredd att pröva ärendet. Detta gällde, framhöll man, fall som det som Richert anförde i sitt möte med Walter i december 1938. Fallet gällde en tysk firma som krävde att svenska firmor skulle avskeda svensk-judiska handelsresande för att den skulle upprätthålla förbindelserna med dessa firmor.

Vad beträffar enskilda tyska firmors förfrågningar till svenska företag om dessa hade judiska anställda, kapital och ägare var det, enligt Walter, fråga om missgrepp och oskicklighet utförda av övernitiska företagare eller lägre tjänstemän. De tyska förhandlarna förklarade att tyska myndigheter uppmanat tyska företag att låta bli att företa sådana förfrågningar. Denna hållning underströks ytterligare genom den resolution som från tysk sida tillkom efter de svensk-tyska förhandlingarnas slut och som undertecknades den 9 februari 1939. I denna hette det att tyska firmor skulle avstå från att ställa frågor till utländska företag om deras "ariskhet"⁴⁷

47. AAa, Berlin, R 113852, Aufzeichnung, Berlin 21.12.1938; R 113852, Schnellbrief, Ausschaltung der Juden aus dem Handelsverkehr mit Schweden, Berlin 27.12.1938; R 113852, Vermerk, van Scherpenberg, Berlin 19.1.1939; R 113852, Aufzeichnung, Berlin 31.1.1939; R 113852 Aide-Mémoire, Berlin 1.2.1939; R 113852, Aufzeichnung, Berlin 5.4.1939.

Det är svårt att bedöma med vilken emfas de svenska argumenten rörande de tyska förfrågningarna drevs, hur de svenska förhandlarna bedömde resultaten av diskussionerna och tyskarnas villighet att leva upp till sina utfästelser i ariseringsfrågorna. Med tanke på att diskussionerna fördes i anslutning till viktiga handelspolitiska överläggningar är det troligt att förhandlingsklimatet präglades av en anda av "att ge och ta". Man kan därför fråga sig hur allvarligt menade de tyska utfästelserna var, speciellt om man betänker motsägelserna i den tyska argumenteringen, som ytterst handlade om menings-skiljaktigheterna mellan pragmatiker – de som främst värnade om de handelspolitiska relationerna – och rasideologer. Å ena sidan sade man att man informerat de tyska firmorna att de skulle låta bli att göra förfrågningar om "rastillhörighet" till svenska firmor. Å andra sidan sade man att tyska firmor som ville säga upp sina förbindelser med "icke-ariska" firmor och intressen i utlandet handlade i full överensstämmelse med de härskande uppfattningarna i Tyskland. Hade tyskarna ändrat sina ariseringsplaner genom löftet om att enskilda tyska företag inte skulle göra några förfrågningar om rastillhörighet? Eller innebar denna tyska eftergift att man istället valde mer sofistikerade kanaler för att driva ariseringen? Ingenting sades om de tyska myndigheternas egen roll i ariseringen.

Mycket snart visade det sig också att de tyska utfästelserna inte var mycket värda. I en rapport till Auswärtiges Amt framhöll den svenska beskickningen i Berlin att trots resolutionen från den 9 februari 1939 fortsatte tyska firmor och myndigheter att göra förfrågningar om förekomsten av svensk-judiska intressen, företagare och anställda i svenska företag.⁴⁸ I en annan rapport från svenska beskickningen till Auswärtiges Amt framgår att förfrågningarna och hoten om ariseringsåtgärder inte alltid bara drabbade svensk-judiska företag och företagare utan också kunde gälla svenska icke-judar som upprätthöll förbindelser med svensk-judiska intressen. Det gällde till exempel en tysk firma i Berlin som av Außenstelle Berlin uppmanades att bryta förbindelserna med sin svenske företrädare, Theodor Woelfer i Malmö.⁴⁹

Ett annat exempel på de fortsatta kraven om upplysningar om förekomsten av svensk-judiska intressen gällde förfrågningar om AB Kreuger & Tolls

48. AAa, Berlin, R113852, Aufzeichnung Berlin 19.7.1939 ang skrivelse till AB Axel Philip i Stockholm.

49. AAa, Berlin, R113852, Abschrift, Streng Vertraulich. Vermerk. Betr: Vertretung der Firma Karl Sagert, Berlin, in Schweden.

konkursbo och i vad mån detta var att betrakta som ett "icke-ariskt" företag.⁵⁰ Beskickningens skrivelser till det tyska utrikesdepartementet visar att den svenska regeringen fortsatte att reagera och bevaka ariseringsfrågan. Men klagomålen tycks inte ha lett till någon förändring. Det kan naturligtvis tolkas som att ariseringsfrågan inte drevs tillräckligt energiskt eller som att man från tysk sida struntade i småstaten Sveriges protester. En annan fråga är varför de svenska myndigheterna inte offentliggjorde, som tidigare, de tyska övergreppen utan nöjde sig med att framföra kritiken via diplomatiska kanaler? Berodde det på utrikes- och handelspolitiska hänsynstaganden? Varför var inte ariseringsfrågan lika intressant som ett halvt år tidigare?

Näringslivets reaktioner ledde till statlig utredning

I den tidigare omnämnda promemorian från Exportföreningen som Mårtens och Nylander författat efter samtalen med Boheman och Sahlin, som inkom till UD den 13 december 1938, påpekades bland annat att

Under de sista åren har från Tyskland i stor utsträckning begärts upplysningar rörande svenska företags karaktär av "arisk" eller "icke arisk" Dessa frågor ha under de senaste månaderna i hög grad intensifierats och mycket närgångna uppgifter ha begärts. Till en början ha de svenska kreditupplysningsfirmorna avvisat dylika förfrågningar. Då emellertid de tyska kunderna med bestämdhet fordrat att erhålla sådana upplysningar, har den attityd, som de svenska upplysningsgivarna från början intagit, måst övergivas, då de i annat fall förlorat sina tyska kunder, att andra firmor i Sverige lämna svar på dessa frågor. Ett rent avvisande av tyska förfrågningar av denna natur skulle leda till att en i Sverige existerande avläggare för den största tyska upplysningskoncernen Auskunftei Schimmelpfeng blev ensam dominerande beträffande förfrågningar från Tyskland. De svenska upplysningsbyråerna lämna naturligtvis så försiktiga svar som förhållandena medgiva och tillsvidare har de ställt sig helt avvisande till alla undersökningar rörande aktieägarförhållanden eller judiska medarbetare i firmorna. De inom upplysningsbranschen arbetande företagen [...] önska intet högre än att utan vidare kunna avvisa alla tyska frågor av denna natur, som enligt våra begrepp sakna all betydelse för bedömandet av den omfrågandes ekonomi och respektabilitet.⁵¹

50. UDs arkiv, 93/HP 21K Judefrågan 1939–1945, PM i anledning av vissa av tysk myndighet framställda frågor angående AB Kreuger & Tolls konkursbos egenskap av "arisches Unternehmen", 16.5.1939.

51. Kommerskollegium (KK), Huvudarkivet, RA. Sekreta Dossierserien Fiba:8a. Den PM som Kom-

Mårtens och Nylanders skrivelse utmynnade i ett förslag om inrättande av ett koncessionssystem för upplysningsföretag som skulle verka i Sverige. ”Den enda väg att kunna hindra en dylik tysk närgångenhet synes vara, att åstadkomma ett koncessionssystem för upplysningsfirmor, där endast firmor med svensk och erkänt respektabel ledning beviljas koncession.”⁵² UD vidarebefordrade samma dag skrivelsen till handelsdepartementet.

Vad hände med skrivelsen? Var den en engångsföreteelse, ett irrbloss som aldrig blev föremål för några åtgärder? Eller ledde den till någon form av statliga ingripanden? Att regeringen såg med oro på den tyska ariseringspolitiken framgick tydligt av Sänders Göteborgstal. Det borde därför ha funnits en vilja att lyssna och undersöka förutsättningarna för de åtgärder som Exportföreningen föreslagit. I januari 1939 gav också regeringen Kommerskollegium i uppgift att ta reda på hur näringslivet i stort såg på ett tillståndssystem för upplysningsföretag. En skrivelse skickades ut som en hemlig PM till Sveriges Industriförbund, Sveriges Allmänna Exportförening, Handelskamrarna i Stockholm, Göteborg och Malmö, Kooperativa Förbundet, Sveriges Köpmanförbund, Sveriges Grossistförbund och Svenska Bankföreningen.⁵³ Kommerskollegium begärde av remissinstanserna ett snabbt och hemligt yttrande som senast skulle levereras i början av februari 1939.

Det finns inga tecken på att regeringens utredning om ett förändrat tillståndssystem för upplysningsföretag för att stoppa förfrågningar om svenska ekonomiska intressens ”rastillhörighet” på något sätt läckte ut till allmänheten. Genomgången av ett antal dagstidningar under december månad 1938 och januari månad 1939 gav vid handen att ingenting nämndes om att en statlig utredning tillsats för att utröna hur man skulle tackla problemet med de tyska rasförfrågningarna och upplysningsföretagen.⁵⁴ Att man valde att hemlighålla utredningen tyder på att regeringen i januari 1939, till skillnad från en månad tidigare, inte var lika benägen att öppet kritisera den tyska kartläggningen av svenska företag. Remissmaterialet visar hur svenskt näringslivskollegium skickade ut rörande kreditupplysningsbranschen byggde på en skrivelse som författats ursprungligen den 13.12.1938 av Raoul Mårtens och Erik Nylander.

52. Stockholms Handelskammars arkiv (SHA), Stockholms Företagsminnen, 1939 Serie G, nr 3, Hemlig. Koncessionering av kreditupplysningsverksamheten, P.M. rörande kreditupplysningsbranschen.

53. KK, Huvudarkivet, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8, Kreditupplysning koncept 28.1.1939, Yttrande från Sveriges Industriförbund 13.2.1939.

54. De tidningar som undersökts med avseende på denna fråga under ovan nämnda period är för Stockholm *Socialdemokraten*, *Dagens Nyheter*, *Svenska Dagbladet*, *Stockholmstidningen*, *Nya Dagligt Allehanda*, *Aftonbladet*, *Svenska Morgonbladet*. I Göteborg och Malmö; *Göteborgs Handels- och sjöfartstidning*, *Göteborgs Posten*, *Sydsvenska Dagbladet*, *Arbetet*. Övriga delar av landet: *Norrbottnens Kuriren*, *Uppsala Nya Tidning*, *Borås Tidning*.

såg på ariseringen i Sverige och hur långt man kunde tänka sig gå när det gällde att sätta stopp för de tyska rasförfrågningarna. Av remissinstanserna avstyrkte de flesta förslaget att införa koncessionstvång för kreditupplysningsföretag. Två, Sveriges Allmänna Exportförening och Sveriges Köpmannaförbund, ställde sig däremot positiva till förslaget. Utfallet ledde till att Kommerskollegium i sitt svar till handelsdepartementet avstyrkte förslaget.⁵⁵

Bland de skäl, som de negativa till införandet av ett tillståndssystem för kreditupplysningsföretag framförde, var att ett sådant aldrig skulle få någon större effekt. Ett sådant system skulle, menade till exempel Industriförbundet, Svenska Bankföreningen och Kooperativa Förbundet, göra att de nazityska intressena på andra sätt skaffade sig informationer om svenska företagens "rastillhörighet" till exempel genom att utnyttja privatpersoner. Även om upplysningsföretagen genom ett koncessionssystem kontrollerades i detta sammanhang var det omöjligt att "vaka över huruvida privatpersoner, eventuellt utan kontor och utan registrerad firma, befatta sig med ett sådant uppgiftslämnande".⁵⁶

I Kommerskollegiums hemliga PM framgick att regeringen tänkte sig att det tilltänkta tillståndssystemet enbart skulle gälla svenska upplysningsföretag. Med ett sådant arrangemang trodde man sig lättare kunna kontrollera att inte uppgifter om företags anställdas och ägares "rastillhörighet" och andra privata uppgifter lämnades ut till tyska uppdragsgivare. Detta tillvägagångssätt ifrågasattes och väckte tydligen en del oro. Sålunda menade Skånes Handelskammare i sitt svar att om man utestängde tyska upplysningsföretag från möjligheten att bedriva verksamhet i Sverige kunde det få "skadliga efterverkningar på våra affärsförbindelser". Det fanns en risk, menade kammaren, "att en sådan åtgärd skulle kunna få menliga följder för svenska företag på den tyska marknaden. Värnandet om svenska judars medborgerliga rättigheter och säkerhet fick inte äventyra de handelspolitiska relationerna mellan Sverige och Tyskland".⁵⁷

55. KK, Huvudarkivet, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8, Kreditupplysning koncept, Till Herr Statsrådet och Chefen för Kungl. Handelsdepartementet, angående ifrågasatt införande av koncessionstvång för utövande av kreditupplysningsverksamhet, 6.2.1939.

56. KK, Huvudarkivet, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8, Kreditupplysning koncept, Till Herr Statsrådet och Chefen för Kungl. Handelsdepartementet, angående ifrågasatt införande av koncessionstvång för utövande av kreditupplysningsverksamhet, Sveriges Industriförbund 11.2.1939; Kooperativa Förbundet 13.2.1939; Svenska Bankföreningens arkiv, Allmänna dossierserien 1938–1939 FI:135, Remissutlåtande Svenska Bankföreningen 8.2.1939.

57. KK, Huvudarkivet, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8, Kreditupplysning koncept, Skånes Handelskammare 3.2.1939, s. 2.

Enda sättet att sätta stopp för utlämnande av uppgifter om "rastillhörighet" skulle, enligt Göteborgs Handelskammare, vara att lagstifta mot att lämna uppgifter om sådan. En dylik åtgärd skulle emellertid kräva en inskränkning i bland annat skyddet för brevhemligheten. Men till så långt gående åtgärder, menade kammaren, "lärer ingen syfta".⁵⁸ Detta skrevs innan krigsutbrottet. Med andra världskriget fick vi en radikalt annorlunda situation. Då växte Allmänna Säkerhetstjänsten fram och med denna en omfattande brevcensur. Genom Allmänna Säkerhetstjänstens brevkontroll fick de svenska myndigheterna åtskilliga bevis på att Nazityskland bedrev ariseringsverksamhet som skadade svenska medborgare. Man kan i detta nya läge fundera över varför inte regeringen föreslog, i enlighet med Göteborgs Handelskammares tidigare förslag, att lagstifta mot att lämna uppgifter om "rastillhörighet". Bedömdes handelsrelationerna mellan Sverige och Tyskland som viktigare än svenska judars medborgerliga rättigheter? Eller var det andra orsaker? Det fanns nämligen andra omständigheter som under vårvintern 1939 försvårade en eventuell lagstiftning. Hur skulle man i samband med en lagstiftning mot att lämna uppgifter om "rastillhörighet" hantera tyska förfrågningar om så kallade arierbevis?⁵⁹ Skulle denna typ av förfrågningar också beröras av ett förbud att efterfråga uppgifter om "rastillhörighet"?

Att döma av näringslivsorganisationernas ofta detaljerade och, som det förefaller, initierade kommentarer tycks de väl ha känt till förekomsten av tyska förfrågningar om svensk-judiska intressen. Det var emellertid endast en av de tillfrågade av näringslivets organisationer som gick in på de konkreta uttrycken, den kvantitativa omfattningen, av de tyska förfrågningarna om svensk-judiska intressen och deras kontaktnät i Sverige. I sin rapport från februari 1939 påpekade Handelskammaren i Göteborg att förfrågningar rörande upplysningar om svenska företags "ariska" eller "icke-ariska" karaktär i dess distrikt "brukade förekomma till ett antal av i genomsnitt högst 6 à 7 i veckan". Flertalet av dessa förfrågningar kom från svenska upplysningsföretag.⁶⁰ Det sägs emellertid inget i yttrandet från Göteborgs Handelskammare om vilka som låg bakom upplysningsföretagarnas förfrågningar. Var det tyska

58. KK, Huvudarkivet, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8, Kreditupplysning koncept, Handelskammaren i Göteborg 6.2.1939, s 2.

59. Se Blomberg 2003. Det gällde tysk informationssökning om t ex tyskar/tyskor med svenska rötter och om dessa var "ariska". Det gällde svenskar/svenskor som skulle arbeta i Tyskland och deras "ariskhet". Det gällde tyskar/tyskor som ville gifta sig med svenska medborgare. Det handlade om svenskar/svenskor, som ville gifta sig med tyska medborgare

60. KK, Huvudarkivet, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8, Kreditupplysning koncept, Göteborgs Handelskammare, 6.2.1939, s 1.

uppdragsgivare? Eller var det svenska företag som ansåg sig tvungna att inhämta dessa upplysningar för att säkra sin verksamhet, sina utkomstmöjligheter i Sverige och kommersiella förbindelser på den tyska marknaden? Rörde det sig om svenska företag, som skaffade sig sådana uppgifter och som såg möjligheter att genom ariseringen vinna konkurrensfördelar eller eliminera konkurrenter på den svenska marknaden?

Om uppgifterna från Handelskammaren i Göteborg även speglade en motsvarande verklighet inom distrikten för Stockholms och Skånes handelskammare och övriga handelskammare, skulle det innebära att det i hela riket rörde sig om drygt ett tjugotal begärda upplysningar i veckan av detta slag. Det skulle, om siffrorna från Göteborg även var representativa på årsbasis, under hösten 1938, våren och sommaren 1939 ha motsvarat förfrågningar om ett tusental svenska företagare och företag. Med tanke på att denna verksamhet pågick, om än med varierande intensitet, både före hösten 1938 och under krigsåren och inte bara riktades till landets handelskamrar utan också andra kommersiella organisationer och enskilda företagare, så måste den ha varit omfattande. Flera tusen svenska företagare och företag blev föremål för förfrågningar rörande deras "ariska" eller "icke-ariska" karaktär.

Det intryck man får av remissyttrandena är att alla näringslivsorganisationerna klart tog avstånd från de försök som gjordes från nazitysk sida, direkt eller indirekt, att hos upplysningsföretag eller på annat sätt få reda på vilka firmor som var "ariska" respektive "icke ariska". Näringslivsorganisationerna såg vidare de tyska förfrågningarna som en otillåten inblandning i Sveriges inre angelägenheter. Flera organisationer påpekade också att de ställde sig helt bakom utrikesminister Sändlers markering i detta sammanhang. Sålunda sade Skånes Handelskammare sig utan förbehåll vilja stödja en hållning som innebar att "näringslivet självt såväl som statsmakterna med all makt söker förhindra, att dylika yttringar av tysk raspolitik här göra sig gällande och inte eftergiver på kravet på att man från tysk sida [...] i alla hänseenden respekterar svensk lagstiftning och inhemska företagares integritet".⁶¹ Men hur allvarligt menade var egentligen dessa generella uttalanden? Den förödmjukande behandling och diskriminering av svenska judiska medborgare, som förfrågningarna utgjorde, fick mycket liten uppmärksamhet. Med tanke på att man inte svävade i okunnighet om vad som skedde i Tyskland och vad ariseringen gick ut på är det slående hur moraliska och etiska betänkligheter lyste

61. KK, Huvudarkivet, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8, Kreditupplysning koncept, Skånes Handelskammare 3.2.1939, s 1f.

med sin frånvaro, när det gällde remissinstansernas syn på ariseringen i Sverige.

Det kan förefalla märkligt med tanke på dels det bestämda avståndstagandet från ariseringsaktionerna som näringslivet gav uttryck för, dels att ariseringsfrågan ytterst handlade om moral. Då man diskuterar vilken typ av moral som bör vara vägledande för människors handlande brukar man skilja på pliktetik och konsekvensetik. Om man vägleds av en pliktetik så finns det ett antal normer att följa, vilka alltid är giltiga. Om det i stället är konsekvensetikens principer som styr så innebär det att handlandets konsekvenser får avgöra vilket alternativ man väljer.⁶² För såväl företagare som företag som upprätthöll kommersiella förbindelser med Nazityskland, innebar den allt mer aggressiva nazistiska ariseringspolitiken att det gällde att bestämma sig för hur man skulle reagera när svenska judars mänskliga och medborgerliga rättigheter förnekades. Teoretiskt hade man att välja mellan att följa plikt- eller konsekvensetiska principer.

Att döma av organisationernas yttranden tycks de ha varit medvetna om att det fanns olika handlingsalternativ men att de ekonomiska egenintressena fick överhanden. Det märktes tydligt i form av en känslighet för eventuella handelspolitiska försämringar som skymtar i en del organisationers yttranden. Det fanns, helt naturligt, en rädsla för att ställningstaganden till förmån för de svensk-judiska medborgarnas rättigheter skulle kunna äventyra medlemmarnas situation och kommersiella relationer till Tyskland. De olika sätten att argumentera och attityderna som näringslivsorganisationerna uppvisade i sina remissvar till Kommerskollegium speglade såväl det rättsliga dilemmat som den egna ekonomiska realitetens krav. Å ena sidan möter vi Sveriges Köpmannaförbund som protesterade mot ariseringsaktionen inom den svenska företagarevärlden och menade att "alla till buds stående åtgärder bör vidtagas för att hindra densamma". Å andra sidan Industriförbundet som valde att ligga lågt och därför sökte tona ner konsekvenserna av ariseringsaktionen och påpekade att "de påtalade missförhållandena torde vara överdrivna eller i varje fall av övergående natur".⁶³ Stockholms Handelskammares svar kan sägas representera en tredje hållning, där man tyckte att det vore

62. Hermerén 1989, s 43.

63. KK, Huvudarkivet, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8, Kreditupplysning koncept, Sveriges Köpmannaförening 4.2.1939, s 1; Sveriges Industriförbund 11.2.1939, s 2.

önskvärt, om man kunde finna utvägar, som utestängde möjligheten för främmande stat och dess organ eller andra att förskaffa sig uppgifter, huruvida svenska företag äro att betrakta som ariska eller icke-ariska. Genom förfrågningar i detta avseende hava svenska företag försatts i mindre angenäma situationer och blivit utsatta för obehöriga påtryckningar. Handelskammaren anser det dock icke möjligt att nå det åsyftade målet genom att införa koncessionstvång för bedrivande av kreditupplysningsverksamhet.⁶⁴

Med detta lämnade handelskammaren frågan. Några förslag till andra åtgärder diskuterade den inte.

Att ariseringen kunde få allvarliga ekonomiska och personliga konsekvenser för enskilda svenska medborgare tycks inte ha blivit föremål för något större intresse. Tvärtom menade till exempel Göteborgs Handelskammare att utlämnande av uppgifter om svenska företagens och företags rastillhörighet "icke bör tillmätas alltför stor betydelse i ekonomiskt avseende. Å svenska judiska import- och troligen även exportföretags fortsatta affärsförbindelser med utlandet torde de knappast ha någon menlig inverkan". Att den tyska ariseringsaktionen innebar medborgerlig diskriminering, skapade fruktan och allvarliga personliga konsekvenser för de drabbade nämns praktiskt taget inte. Det yttrande som kom närmast ett sådant erkännande var det som fälldes av Handelskammaren i Göteborg, som påpekade att "givetvis kan lämnandet av dylika upplysningar bliva till avsevärd olägenhet för härvarande judiska agenter och andra representanter för exportföretag i här åsyftade länder".⁶⁵

Det kan i detta sammanhang vara intressant att jämföra med reaktionerna på ariseringen i Danmark. Även där reagerade näringslivet på den tyska politiken. I en rapport från 1938 hävdade ordföranden i *Grosserersocieteten*, H Laage-Petersen, att man i affärskretsar alltsedan 1937 kunnat iaktta hur tyskarna försökte omsätta sina "arierparagrafer" i Danmark och att dessa aktiviteter kraftigt ökat under sista hälften av 1938. Eftersom näringslivsorganisationerna saknade möjligheter att vidta några åtgärder hade dessa, i likhet med vad som skett i Sverige, vänt sig till utrikesministeriet för att få hjälp.⁶⁶ Den danska regeringen tillsatte en utredning för att utröna om uppgifterna

64. SHA, Stockholms Företagsminnen. Serie G:3 1939, Koncessionering av kreditupplysningsverksamheten. Hemlig, Remissyttrande till Kungl. Kommerskollegium från Stockholms Handelskammare.

65. KK, Huvudarkivet, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8, Kreditupplysning koncept, Göteborgs Handelskammare, 6.2.1939, s 1.

66. UDs arkiv, 93/HP 21K 1935-1938, PM, Förtroligt 12.12.1938.

om den pågående ariseringsprocessen var korrekta. Dess slutsatser var överraskande. I ett tal vid ett ministermöte i Helsingfors kort efter Sändlers tal dementerade den danske utrikesministern Peter Munch att det pågick en arisering i Danmark,⁶⁷ ett uttalande som säkert applåderades i Berlin. Hur kom det sig att Munch, trots Grossersocietetens klara belägg för arisering, förnekade att en ariseringsprocess pågick? Kan det möjligen ha haft att göra med att kritik av ariseringen var mer politiskt känsligt i Danmark, det vill säga att kritik av Nazityskland, i december 1938, upplevdes som politiskt riskablare i Danmark än i Sverige?

Ariseringen under de första krigsåren

De tyska ariseringsansträngningarna fortsatte trots Sändlers kritik och den svenska regeringens diplomatiska påstötningar. Visserligen verkade det ett tag under första halvåret 1939 som att förfrågningarna från enskilda tyska firmor minskade. Samtidigt tycks förfrågningarna från tyska legationen och tyska handelskammaren i Stockholm till svenska upplysningsfirmor och andra informationskällor ha fortsatt som tidigare. Under 1940 ökade på nytt enskilda tyska firmors förfrågningar samtidigt som de tyska myndigheternas verksamhet inom detta område intensifierades. Parallellt med den ökande kartläggningen och uppspårandet av svensk-judiska intressen tilltog blockaden av svenska företag som ägde judiskt inflytande. Blockaden fick störst effekter inom textilsektorn. Inom denna avgjorde *Prüfungstelle Bekleidungsstelle* i Berlin om leveranser fick ske till svenska kunder.⁶⁸

Den mer aggressiva ariseringspolitiken blev speciellt tydligt under hösten 1940. Nazitysklands framgångar på slagfälten under våren och sommaren 1940 gav vind i seglen för genomförandet av den nazistiska ekonomiska nyordningens planer på ett europeiskt ekonomiskt storrum, *Großraumwirtschaft*. Detta inkluderade även integrationen av det neutrala Sverige i nyordningsplanerna. Dessa målsättningar präglade i hög grad de tysk-svenska ekonomiska förbindelserna under den för Nazitysklands vidkommande militärt lyckosamma perioden från och med sommaren 1940 till och med sommaren 1942. I Sverige märktes detta i form av en intensiv tysk propaganda för dels en svensk uppslutning kring den ekonomiska nyordningen, dels i olika försök att praktiskt tillämpa "nyordningens" principer. När det gällde det sistnäm-

67. *Landskrona Posten* 10.12.1938, *Göteborgs Handels och Sjöfartstidning* 12.12.1938.

68. Allmänna Säkerhetstjänstens arkiv (ASA), RA. F2C:2, Tyska strävanden i samband med de svensk-tyska handelsrelationerna under 1941, Sthlm 17.2.1942.

da märktes detta i form av ökade tyska försök att infiltrera svenskt näringsliv. Den växande blockaden av svensk-judiska företag och de tilltagande försöken att arisera svenska företag som hade judiska kapitalintressen eller anställda måste ses i detta perspektiv. I kraft av sin maktställning ansåg, framför allt RfA, att man inte längre behövde fästa samma avseenden vid svenska klagomål över ariseringen som tidigare.⁶⁹

I maj 1940 skickade de för raspolitiken ansvariga tyska myndigheterna ut en skrivelse till cheferna för de olika utrikeshandelsavdelningarna, bland annat i Sverige, där det hette att de uppställda riktlinjerna skulle noggrant följas så att de tysk-utländska affärsförbindelsernas befriades från judiskt inflytande. "Alla redan existerande affärsförbindelser med judar skulle snarast möjligt upplösas. Förfrågningar om politisk och raslig tillförlitlighet skall ställas till RfA då de tyska firmorna hyser grundade orsaker till tvivel på representationens tillförlitlighet."⁷⁰ På senhösten 1940 lämnade RfA riktlinjer till Tyska Legationen och Handelskammaren i Stockholm för en mer allmän aktion mot judiska importörer av tyska varor. Man framhöll att samarbetet med svensk-judiska firmor snarast skulle upphöra dock med undantag för sådana "icke-ariska" företag, vars avkopplande skulle kunna skada tysk export.⁷¹

Det finns mycket få belägg för att samlingsregeringen sökte markera sitt ogillande av den tyska ariseringspolitikens aktioner på svensk mark. I en memoria från Gunnar Hägglöf i december 1940 redogör denne för ett möte med den tyske ministerialdirektören Walter. Hägglöf deklarerade vid detta möte att det fanns mycket liten svensk förståelse för att utesluta svenska judar från leveranser av tyska varor. För att övertyga Hägglöf om att han förstått budskapet framhöll Walter, enligt Hägglöf, att tyska firmors skyldighet att undvika "icke-ariska" firmor kunde bortfalla om det visade sig att bestämmelsen skulle komma att skada tysk export.⁷²

För näringslivets organisationer slutade ariseringsproblematiken inte med remissprocessen till Kommerskollegium i februari 1939. Den fortsatte att spela en viss roll i dessa organisationers verksamhet. För att ta ett exempel: I

69. ASA, RA. F2C:2, Tyska strävanden i samband med de svensk-tyska handelsrelationerna under 1941, Sthlm 17.2.1942.

70. Flyktkapitalbyråns arkiv, RA. Hemliga arkivet vol 6, von Jagwitz: Till herrar föreståndare för byråer för utrikeshandel eller deras ställföreträdare, Strängt Konfidentiellt. Reglementet utfärdat den 24.5.1940.

71. ASA, RA. F2C:2, Tyska strävanden i samband med de svensk-tyska handelsrelationerna under 1941, Sthlm 17.2.1942

72. UD:s arkiv, RA. 1920 års dossierserie HP 2445, PM från Gunnar Hägglöf 18.12.1940.

juni 1940 skrev AB Nyfa i Stockholm till Stockholms Handelskammare och framhöll att tyska firmor gång på gång blandade sig i svenska firmors inre angelägenheter. Det gällde såväl svensk-judiska som svenska icke-judiska företag. Nyfa framhöll att "Vår firma är arisk och om vi sedan ha icke-ariska anställda är ju vår interna angelägenhet."⁷³ AB Nyfa ville därför att Stockholms Handelskammare skulle påverka UD att ta upp dessa omständigheter i de förestående svensk-tyska handelsförhandlingarna.

Under 1941 trappades ariseringskampanjen upp ytterligare i Sverige. Tyskarna introducerade nu en ny strategi som innebar att den judefientliga politikens tumskruvar drogs åt än hårdare. Man lanserade de så kallade edliga förklaringarna som de tyska varuleverantörsfirmorna nu började kräva av sina svenska kunder. De svenska firmorna fick per post sig tillskickade formulär som man ville att de skulle underteckna. Det innehåll i formulären som de tyska firmorna ville att de svenska kunderna skulle förbinda sig att respektera och underteckna löd:

I och för uppbyggandet av ett judefritt Europa pålägger jag mig härmed den edliga förpliktelsen att varken direkt eller indirekt leverera några varor från Edert företag till judiska firmor. Jag förpliktar mig vidare att infordra en liknande försäkran från mina samtliga återförsäljare. Eder firma äger rätt, att, om det skulle visa sig att jag bryter denna förpliktelse betrakta mina ineliggande varor som annullerade.⁷⁴

Källmaterialet visar inte om det svenska näringslivets branschorganisationer reagerade på dessa allt brutalare uttryck för den tyska ariseringspolitiken under dessa år. Det säger heller inte något direkt artikulert om de svenska myndigheternas reaktioner på den nazistiska "nyordningens" politiska uttryck när det gällde ariseringen i Sverige. Inga av dessa åtgärder omnämndes eller läckte ut till pressen. Det finns därför inte några uppgifter om hur svenska judar drabbades och upplevde de första krigsårens tyska ariseringspolitikens genomslag i Sverige. Det kan därför vara lätt att dra slutsatsen att andra världskriget betydde att regering och näringsliv "lade locket på" för att inte riskera relationerna till Nazityskland och då speciellt de handelspolitiska förbindelserna, eller att åskådaren Sveriges tystnad och passivitet var uttryck

73. SHA, Stockholms Företagarminnen, 1940 serie G: 11, Arierklausulen.

74. Flyktkapitalbyråns arkiv, RA. Hemliga arkivet vol 7, Svensk utrikeshandel i belysning av den granskade affärskorrespondensen – förhållanden som orsaka svårigheter i handelsutbytet Sverige-Tyskland.

för dels en latent antisemitism dels moralisk tystnad eller dövhet.⁷⁵

Denna karakterisering av den svenska hållningen ger säkert på många sätt en korrekt bild av 1930-talets och krigsårens verklighet. Men är det den enda? En något annorlunda bild framtonar utifrån de tyska myndigheternas syn på utfallet av ariseringspolitiken i Sverige under perioden 1940–1942. Man konstaterade att ariseringspolitiken inte fått det genomslag man förväntat sig. Visserligen genomförde en del svenska företag en viss arisering. Men samtidigt fanns ett slags passivt motstånd mot arisering i många svenska företag i vilka det fanns judiska intressen eller i icke-judiska företag som hade förbindelser med judiska företag. Det innebar till exempel att de judiska intressena inte försvann ur rörelserna utan endast drog sig tillbaka, det vill säga att icke-judiska svenskar utåt representerade företagen. Många svenska företag fortsatte i hemlighet sina förbindelser med svensk-judiska intressen. Det nazistiska registreringssystemet av "icke-ariska" intressena visade sig vidare ha stora brister med obehagliga konsekvenser för tyska ekonomiska intressen. Dessa omständigheter slog tillbaka. Ariseringen och blockaden mot svensk-judiska företag inom vissa branscher innebar reducerade tyska exportmöjligheter.

Redan före krigsutbrottet började man bli medveten om att ariseringen i Sverige måste genomföras mer flexibelt och mindre provocerande. I ett brev till chefen för UDs rättsavdelning, Gösta Engzell, redogjorde Richert för de uppfattningar som rådde i denna fråga i Berlin: På särskilda frågor förklarade herr Wiehl att:

Yttersta målet för den tyska politiken på ifrågavarande område vore givetvis att i handelsförbindelserna med främmande makter utesluta varje judiskt inflytande eller medverkan. Man vore emellertid ytterst angelägen att på vägen till detta mål gå fram på ett sätt, som så föga som möjligt störde de upparbetade handelsförbindelserna [...] att rensningaktionen [ariseringen] borde genomföras med så små olägenheter för bestående handelsförbindelser som möjligt.⁷⁶

75. Frederick Bruce Bird, *The Muted Conscience. Moral Silence and the Practice of Ethics in Business*, Westport 1984, s 48–57. Med moralisk tystnad avses en situation då människor har moraliska övertygelser men av olika anledningar inte uttrycker dessa. Det kan bero på att de inte vågar av rädsla för obehagliga konsekvenser. Moralisk dövhet, å andra sidan, betyder att man stänger ute det som är obehagligt.

76. UDs arkiv, 93/HP 21K, Judefrågan 1939–1945, Angående ariseringsfrågan 10.2.1939.

Som vi sett tidigare kom de för Nazityskland militärt framgångsrika åren och den därmed sammanhängande *Neuordnung*-politiken att medföra att de tyska ariseringskraven såväl ökade som brutaliserades. Samtidigt fortsatte det passiva motståndet och från och med 1941 blev man från tysk sida mer och mer medveten om ariseringspolitikens ogynnsamma ekonomiska effekter.

Många av ariseringens tyska aktörer, däribland Tyska Handelskammaren i Stockholm, bedömde därför att ariseringen i Sverige skulle ta tid. I en skrivelse till RfA i april 1941 framhöll handelskammaren att "Det är vår uppfattning att man tills vidare bör låta frågan om leveranser till icke-ariere bero".⁷⁷ I september 1941 tog handelskammaren ytterligare ett steg och rekommenderade RfA "att låta i princip stora delar av ariseringsprocessen i Sverige ordnas först efter kriget".⁷⁸ I en rapport till Leipziger Messamt tog Jean Fassbender, Leipzigermässans representant i Sverige, upp samma tråd. Fassbenders och Tyska Handelskammarens rapporter är intressanta då de dels visar på mot-sägelseerna i den tyska ariseringspolitiken, konflikten mellan RfA och RWM, dels indirekt avslöjar att ariseringen mötte både aktivt och passivt svenskt motstånd på sina håll. Den är också intressant då den visar på hur Nazityskland resonerade i ariseringsfrågan medan man fortfarande trodde på en tysk seger i kriget. Fassbender skriver:

Inga judiska representanter tillåtas längre. Min invändning är att detta varken här eller från tyskt håll (i Berlin) strängt genomföres [...] leverans till judiska inköpare skall fortfarande äga rum. Tillstånd eller spärrningar för enstaka firmor skall meddelas [...] Ariseringsfrågan skall för Sveriges vidkommande i princip ordnas först efter kriget.⁷⁹

Avslutande synpunkter

I likhet med andra åskådare drabbades även Sverige av ariseringens internationalisering. Tusentals svenska företag och företagare, judiska såväl som icke-judiska, registrerades, avkrävdes uppgifter om rastillhörighet, utsattes för bojkott och olika hot i samband den tyska ariseringspolitikens överflyttning till Sverige. Denna verksamhet var som intensivast mellan 1938–1942. Som fri åskådare förde Sverige och svenskarna före andra världskrigets ut-

77. BA, Berlin, R9I:617, Reichstelle für den Außenhandel, Berlin 20.12.1941.

78. ASA, RA. F2C:2, Tyska strävanden i samband med de svensk-tyska handelsrelationerna under 1941, Sthlm 17.2.1942

79. Flyktkapitalbyråns arkiv, RA. Hemliga arkivet vol 7, Tyska försök till kontroll av svenska företag under judiskt inflytande.

brott i stort sett den passiva tystnadens politik, när det gällde ariseringen i det egna landet. Den enda gång under 1930-talet som man bröt den offentliga tystnaden var i samband med utrikesminister Sändlers Göteborgstal den 8 december 1938 och för den allmänna opinionens del i de därpå följande dagarnas pressdiskussion.

Med andra världskriget blir karakteristiken av Sverige som den tyste passiva åskådaren än tydligare. Den offentliga tystnaden om ariseringen i landet var total från såväl regeringens, näringslivets som den allmänna opinionens sida. Det mest talande exemplet på denna anpasslighet var att näringslivet och regeringen varken offentligt eller via diplomatiska kanaler protesterade, när tyskarna 1941 krävde, att svenska affärskontakter skulle skriva under edliga förklaringar att de var "rasmässigt rena" i sina kontakter. Att samlingsregeringens kritik mot tyska kränkningar inte framfördes öppet, som Sandler gjort, berodde säkert på de annorlunda utrikespolitiska maktförhållandena 1941 i jämförelse med 1938. Men varför utnyttjade inte samlingsregeringen möjligheten att protestera dels mot kravet om edliga underskrifter, dels mot andra av ariseringens yttringar under krigsåren via sin minister i Berlin?

Att döma av remissvaren i den hemliga statliga utredningen 1939 var de handelspolitiska beroendeförhållandena mellan Sverige och Tyskland en viktig orsak till såväl enskilda företagens som näringslivsorganisationernas anpasslighet och passiva tystnad. Dessa attityder förstärktes inom alla läger och nivåer under de första krigsåren. Var det av rädsla som svenskarna teg? Ansåg man att ariseringen var en mindre angelägen fråga under de år, då de tyska kraven och hoten var som störst? Dessa frågor går inte att besvara utifrån källmaterialet även om en del tyder på att så var fallet, när Nazityskland var som mäktigast. Näringslivsorganisationerna gjorde aldrig några offentliga uttalanden mot ariseringen vare sig under 1930-talet eller under kriget. Detta trots att dessa, uppenbarligen under 1930-talet, hyste en stark irritation och oro inför ariseringens konsekvenser, vilket fick dem att informera UD om hur de upplevde denna. Inte heller pressen reagerade efter december 1938, trots att den knappast kunde vara ovetande om vad som pågick.

Att en statlig utredning om ariseringen blev följderna av näringslivets propå till UD var å andra sidan ett uttryck för att man från såväl regering som näringsliv inte tänkte stillasittande åse ariseringen utan övervägde möjligheten att ingripa mot den tyska inblandningen i Sveriges inre angelägenheter. Även om den offentliga kritiken av ariseringen upphörde från och med 1939 så fortsatte utrikesledningen att i det tysta, via diplomatiska kanaler, protestera

mot ariseringspolitiken fram till krigsutbrottet i september 1939. Det var utan tvivel så att de reaktioner och protester som letade sig fram till den svenska utrikesledningen i mycket stor utsträckning gällde resultaten av och farhågorna för ariseringens handelspolitiska konsekvenser. Den opinion som kom till uttryck i näringslivets remissvar tog tydligt avstånd från de tyska rasförfrågningarna.

Moraliskt färgade attityder och uppfattningar gällande följderna för de främst drabbade svenska medborgarna, de svenska judarna, lyste med sin frånvaro. Riksdagen teg som muren. Inte ett ord om den pågående ariseringen framfördes i de folkvaldas forum under 1930-talet. Var det utrikespolitiska och handelspolitiska skäl till dels den offentliga tystnaden efter december 1938 och fram till krigsutbrottet, dels till regeringens inaktivitet och närmast totala tystnad under krigsåren? Att pressen förhöll sig tyst under kriget kan möjligen förklaras av den rådande presscensuren. Med tanke på de studier som gjorts kring svensk antisemitism, invandrings-, flykting- och arbetsmarknadspolitik under mellankrigstiden fanns säkert andra orsaker till tystnaden, till exempel likgiltighet, judefientlighet eller fördomar mot judar.⁸⁰

I mångt och mycket förefaller Sveriges förhållande till ariseringen vara liktydigt med bilden av den passiva åskådaren. Denna bild tycks överensstämma på många sätt med vad som ägde rum. Men den bör modifieras av en annan bild, den aktiva tystnadens åskådare, en bild som rymmer ett visst passivt motstånd mot ariseringen från svenska företag, företagare och i form av diplomatiska hänvändelser till den tyska utrikesledningen. Tyskarna kunde av handelspolitiska skäl inte negligera detta passiva motstånd. Att denna andra bild av åskådaren Sverige också återgav en del av verkligheten bekräftas av att ariseringens tyska aktörer i Sverige rekommenderade sina uppdragsgivare i Berlin att lägga ariseringen på is tills kriget vunnits.

Med tanke på den känslighet som naziregimen under 1930-talet visade inför internationella reaktioner mot dess judefientliga politik kan man ställa en kontrafaktisk fråga. Vilken betydelse hade en allmän internationell kritik av ariseringen som den som Sandler levererade, kunnat få för den internationella ariseringsprocessen?

80. Se t ex Andersson 2000; Koblik 1987; Levine 1996; Lindberg 1973; Nordlund 2002; SOU 1999: 20.

Summary: Alcibiades or Achilles? Aryanisation in Sweden and its Responses

Although a non-participant in the Second World War Sweden still experienced the policy of Aryanisation. Thousands of Swedish firms and businessmen, Jewish and non-Jewish, were asked about their "racial origin" and were registered by the Germans. In many cases they were threatened with different kinds of reprisals and some were boycotted. These measures were intensified during the period 1938–1942. The reactions to the Aryanisation policies in Sweden were those of a silent and passive bystander, especially during the years 1939–1942. Only once did the Swedish authorities speak up when in December 1938 foreign minister Rikard Sandler openly criticised German Aryanisation measures in Sweden. Aryanisation demands and measures continued, however, and escalated in 1941 in a most spectacular way. In this year, German firms and authorities demanded of their Swedish commercial contacts that they sign an agreement to help create a Europe without Jews by giving up all contacts with Swedish-Jewish firms and entrepreneurs. Should they not comply they would not be allowed to trade with Germany. Neither in this case nor in the case of other Aryanisation measures did Swedish authorities, public opinion or business organisations officially protest against German demands. It is possible that this behaviour expressed fear of German reprisals or of the Aryanisation measures. There was however, a secret report by the Swedish Board of Trade from early 1939 regarding the Aryanisation policies and its consequences which proves that the government and business organisations were concerned. The report showed that businessmen and their organisations were uneasy about Aryanisation and did not support the Nazi racist policy against Swedish Jews. The report didn't, however, lead to any official protests. Naturally there are many explanations for the Swedish silence about Aryanisation, such as anti-Semitism in certain circles of the administration and business community or simply indifference. The public report of 1939 shows that Swedish pre-war companies were not willing to openly criticise and protest against Aryanisation since this could jeopardise important commercial relations with Germany. It also demonstrates that businessmen had little interest in the consequences of Aryanisation for Swedish Jews. The image of Sweden as a totally passive bystander should be modified, however. Sweden's stance can be described as that of active silence. There was passive resistance to the German demands among many Swedish firms and businessmen that the Germans could not neglect. The Germans had to accept this for commercial reasons. The existence of this passive resistance may explain why German official representatives in Sweden in 1941 gave the advice to the authorities in Berlin that Aryanisation in Sweden could wait until the war was over.